

**Формаційна періодизація історії як система,
її емерджентність та пошук системи**

Автор досліджує марксистську концепцію періодизації історії як одну з найбільш уживаних та системних. Показує потребу її розгляду не апологетично й не нищівно критично, а в рамках пошуку можливих концептів для її удосконалення. Серед головних посилів статті - тези, що поняття суспільно-економічної формації можна розглядати як дотичне до теорії класів, що сучасні новітні дані про хід історії дозволяють виробити інші моделі періодизації історії на основі діалектики більш загальних перемін, ніж врахованих марксизмом.

Ключові слова: формаційна періодизація, історична періодизація, класи.

Ця стаття є частиною окремого дослідження, присвяченого теорії періодизації поступальних історичних змін або трансформацій. Оскільки марксистська концепція періодизації історії одна з найбільш уживаних та системних, є потреба її розглянути не апологетично й не критично, а в рамках пошуку можливих концептів для її удосконалення. При тому будемо зважати на відомий методологічний посил, що не може бути вірною та теорія, яку не можна спростувати. Широка дискусія щодо Марксового розуміння історії другої половини минулого століття, а також недавня відома робота П.П.Толочко [19] на захист марксизму показують актуальність предметного обговорення проблеми періодизації історії загалом та марксистської формаційної концепції. Автор цієї статті просить читача зважити на наступне: 1) в певному сенсі стаття є контурною щодо проблематики; 2) в статті будуть посилення на попередні авторські роботи, де довелося викласти розуміння «докласової» (класової статевовікової) експлуатації як системного історичного явища, що знаходить продовження в майновій класовій експлуатації, а також де показано, що в принципі в традиційному суспільстві присвійного господарювання була можливість отримувати прибавочний продукт, а відтак перехід до відтворюючого господарювання не створив можливість отримання

прибавочного продукту та створення класів та ін. Обмежений обсяг статті спричиняє до того.

За теорією суспільно-економічної формації світовий історичний процес розглядається не як аморфний і однорідний, а як внутрішньо систематизований ряд якісно відмінних ступенів розвитку, підкреслимо, людського суспільства *загалом*. Порівняно з іншими схемами періодизації формаційну періодизацію відрізняє її системність (теорія поєднує економічну, соціальну і політичну сторони суспільного життя), діалектична внутрішня логіка, матеріалістичне розуміння історії, що дозволило розглядати суспільство не з ідеалістичних, а з наукових позицій. Тому можна звернути увагу на означення марксистської філософії історії (історичного марксизму) як «марксистського еволюціонізму» [19, с.15]. На рівні історії з цим можна погодитись, але розглядаючи історію періодизацій, філософію історії, підкреслюємо матеріалістичну діалектику (у нашому випадку класично, з прийняттям законів стрибкоподібного переходу кількісних змін у якісні та заперечування заперечення). Наша мета – показати ті засади, історичні, соціально психологічні та особистісно-мотиваційні, що поряд з уже відомими в науці тезами про витоки марксизму, провели до його створення, а значить показати й історичні межі одного з найбільш уживаного концепту марксизму – формаційного розуміння історії. Розгорнуті порівняння різних періодизацій, включно з марксовою, та їхню критику з точки зору демоекономіки залишимо для наступних публікацій.

Найбільші проблеми з точки зору схематичності «розвитку» суспільства у марксовій періодизації викликають два періоди – створення класового суспільства і цивілізацій та розпаду класового суспільства. Матеріалістичній діалектиці за марксистською схемою у більшій мірі підвладне внутрішнє (а не початкове, і не завершальне) наповнення такої періодизації. По-перше, класові протиріччя не можуть бути головними протиріччями на етапах становлення та прикінцевих трансформацій (розвитку) суспільства. Сутність більш загальних і фундаментальних протиріч та діалектика їхньої дії викладена в літературі [3, с.179-300; 4, с.11, 213-332]. Далі врахуємо, що з самого початку період

рабовласницького суспільства ніби розпадався на два відносно самостійних етапи – період давньосхідних цивілізацій і античність. К. Маркс та Ф. Енгельс вважали, що можна говорити про рабовласницьку стадію, що передує феодальній; але без особливих пояснень К. Маркс вводить також поняття “азіатський спосіб виробництва”, що панував у рамках давньосхідних деспотій, і був, на його думку, першим способом експлуаторського державного ведення господарства. Відповідно і для тих відносин, що склалися в Стародавній Греції та Римі, він використовує термін не “рабовласницький”, а “античний” спосіб виробництва.

В результаті дискусій, що відбувалися, головним чином, в 60-х та 80-х роках минулого століття, частина вчених відмовилася взагалі від сприймання рабовласництва як окремої формації (Е. О. Берзін, Л. В. Васильєв, Г. О. Мелікішвілі, Л. О. Сєдов, Й. О. Стучевський та ін.). Група вчених, переважно відомих сходознавців (І. М. Дьяконов, М. О. Дандамаєв, В. М. Массон, В. О. Якобсон), які продовжували відстоювати традиційні погляди на рабовласництво як закономірний етап розвитку, все ж визнали, що принаймні в рамках давньосхідних цивілізацій рабська праця не набула значного поширення. На Сході, в Єгипті, Ассирії, Вавилоні “раби” (або ж державно-храмові працівники) використовувалися при потребах виконання значних громадських робіт, головним чином, по зрошуванню земель, “носії влади експлуатували працю своїх співвітчизників державно-бюрократичними методами”, а в цілому азіатський спосіб виробництва був дуже близький до феодального [16, с.70-76].

З іншого боку, навіть найбільш послідовні прихильники критики концепції рабовласницької формації все ж погоджуються з тим, що “рабовласництво як економічний уклад” отримало розвиток в античну епоху, коли “можливим було широке застосування рабської праці у виробничій сфері”, при умові, що утвердження рабовласницьких відносин стимулювалося товарним виробництвом. “Природні умови Греції надавали можливість займатися землеробськими справами по вирощуванню злаків, оливок та

винограду протягом майже всього року. Оскільки внутрішній ринок окремих міст був досить обмеженим, а одне одному вони майже нічого запропонувати не могли, тому що екологічне середовище та рівень економічного розвитку їх були досить близькими. Між тим розвиток мореплавства, знайомство з народами Західного Середземномор'я та Причорномор'я, які стояли на порівняно нижчому щаблі суспільно-економічного розвитку, відкрили перед еллінами неосяжний зовнішній ринок... Це, безумовно, стимулювало підвищення товарності відповідних галузей і відтак – використання у виробництві рабської праці” [17, с.131]. Хоча з певними наведеними тут поясненнями загальних економічних процесів не завжди можна погодитись, але попередні наші дослідження показують, що саме значна різниця в розвитку рабовласницьких відносин та рівень товарно-виробничих відносин тісно пов'язані з різницею в історико-демографічному становищі держав Сходу та античних держав [3, с.162, 172-178]. П. П. Толочко виступив на захист основних положень формаційної теорії, підкресливши, що «ні про яку жорсткість марксистської періодизації історії говорити не приходиться... К. Маркс та Ф. Енгельс ніде не стверджували універсальність виокремлених ними формацій або стадій для всіх народів світу». Він виступив з різкою критикою цивілізаційної схеми періодизації, як «новомодного захоплення», що у кращому випадку лише допоміжна до формаційної [19, с.16-29]. Отже, поперше, з точки зору системології, окремі елементи системи мають емерджентні властивості. По-друге, усяка теорія потребує подальшого удосконалення, навіть центральна чи допоміжна до центральної.

Відомо також, що в процесі розробки своєї теорії суспільно-історичного процесу Маркс використовував різні критерії членування історії людства на етапи в залежності від потреб дослідження. Отже, можливо, якби перед ним не стояла потреба розробки теорії класової боротьби, себто вже в наш час, він розробив би й іншу періодизацію. Так, в роботі «До критики гегелівської філософії права» у якості наявних критеріїв висувається співвідношення громадянського суспільства і держави. Ці ідеї широко були використані в

соціології в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Під цим кутом зору Маркс розрізняв древність, середні віки, новий час та демократію майбутнього. В «Економічно-філософських рукописах 1844 року» історія йому ввижається у вигляді процесу зародження, руху і відмирання історичних форм відчуження праці. Отже, з цього критерію він бачить найбільш логічний поділ історії – докласове, класове і безкласове (комуністичне) суспільства.

В «Німецькій ідеології», де продовжено дослідження економіки історичних змін, К. Маркс та Ф. Енгельс за основу членування історичного процесу беруть форми власності, які виражають різні степені суспільного розподілу праці: племінна, антична (общинна та державна), феодальна та буржуазна. В результаті цього дослідження показана невідворотність, як здавалося автору, комуністичної форми власності.

Сам К. Маркс вважав своєю головною метою дослідження економіки. У першій власне економічній своїй праці «До критики політичної економії» він формулює (у передмові книги) ще один критерій членування історичного процесу – спосіб виробництва матеріального життя. У якості прогресивно змінюваних етапів суспільного розвитку він називає азійський, античний, феодальний та буржуазний способи виробництва. Вперше азійський спосіб виробництва згадується в переписці Маркса та Енгельса 1853 р. [14, с. 174-267], далі – в статті «Британське володарювання в Індії» [10, с. 130-136]. Але сутність азійського способу виробництва він намагається розкрити саме в економічних рукописах, формуючи положення, що «...азійський, античний, феодальний і сучасний, буржуазний способи виробництва можна відмітити, як прогресивні епохи економічної суспільної формації» [11, с.7]. Зведені економічні рукописи Маркса були опубліковані лише посмертно, а економічні його дослідження загалом знайшли результативний вираз у «Капіталі». Те, що Маркс звертався до азійського способу саме в основі-основ своєї праці – економічних дослідженнях, показує, що це було не випадково. Просто у дискурсі інших тем, і особливо головної лінії класової боротьби пролетаріату, азійський спосіб виробництва залишився не розкритим, а ленінська традиція

його ігнорування і спрощення теорії задля імплементації її у російську дійсність, як і всяке спрощення, стала вигідною для наслідування, хоча зважимо також на відомі в СРСР дискусії 20–30-х та 60-х рр. За нашою думкою, нерозвиненість початкових етапів історичної періодизації у Маркса трапилася тому, що його роботи були власне не теоретико-історичними, він не мав на меті строго слідувати завданню історичного дослідження, його метою була апологетика робітничого класу, політика та політична боротьба робітничого класу, звідси – декларування умовної щодо історії людського суспільства тези, що «історії усіх суспільств, що існували до сих пір» – це класова боротьба, а головним протиріччям були класові протиріччя (1848 рік, «Маніфест Коммуністичної партії» та ін.). Тільки після смерті Маркса у 1888 р. Ф. Енгельс пояснить та подасть ці позаісторичні (або такі, що не враховують концепт історизму), повторювані неодноразово твердження у *якості розуміння тільки* періоду історії з часу розкладу первісного суспільства [1, с. 351], точніше, класового суспільства. Відтак, як історики маємо визнати, що праці Маркса не могли не бути тенденційними у допустимому розуміння тенденційності, зважаючи на час їх написання.

Досліджуючи розвиток періодизацій історії узагалі, повинні і відносно марксових праць поставити питання, що спонукало автора до наукової творчості характерного, яскравого напрямку, аналогічно до того, як досліджуючи, наприклад, «Історію» Фукидіда, його незалежність у прагненні до «точного знання» враховуємо, що той походив із знатної, заможної родини, як стратег брав участь у Пелопоннеській війні, творив в період т. зв. давньогрецького «відродження» та ін.

Відомо, що в історіографії науки стосовно джерел марксизму у цілому, посилаючись на В. І. Ульянова [7, с. 40-48] називають три складові частини марксизму – німецьку класичну філософію, англійську (буржуазну) політичну економію і французький утопічний соціалізм. Проте, щодо марксистської філософії, суть якої «є матеріалізм», В. І. Ульянов називає, найперше, французький матеріалізм XVIII ст., на якому «Маркс не зупинився», а

«збагатив... надбанням німецької класичної філософії, особливо системи Гегеля, яка у свій час привела до матеріалізму Фейєрбаха. Головне з цих надбань – діалектика, себто учення про розвиток...». Маркс певним чином використав вчення Гегеля, але викинув суть його ідеалістичної діалектики, прив'язаної до розвитку духу, втілюваного в конкретний, свій народ. Маркс з одного боку критикував гегельянство, а з іншого виступає проти розповсюдженого в Германії того часу зневажання філософії Гегеля, об'являє пізніше (в передмові до другого видання «Капіталу») себе його учнем [12, с. 12-22]. Сам термін «діалектичний матеріалізм» Маркс не використовує, але розуміння розвитку, єдності та протилежних видозмін у розвитку не міг не взяти (в супереч думці традиційних історіографів, починаючи з Ульянова) у подвижників матеріалістичного розуміння природи, яке хоч і не достатньо розроблено у філософії, але давало чіткі орієнтири: матерія – це вічна, не зникаюча у часі та просторі сутність, яка змінює свої форми. Не можна допустити, що Маркс не уважно читав роботи Гегеля, особливо відомий уривок про єдність бруньки та квітки і заперечення квіткою бруньки. З огляду на досягнення природознавства XVIII ст., образ не випадковий, навіть якщо наші подальші приклади систематизації та діалектики природо будуть вибіркові. Ще дід Чарлза Дарвіна – Еразм Дарвін написав книгу, у якій висловив здогадку, що життя виникло з первісних морів, а все живе походить від однієї білкової структури. Чарлз Лайель стверджував, що гірські породи не є результатом потопних відкладень, а результат природних змін. Паризький природознавець Жан-Батист Ламарк багато років вивчав безхребетних і дійшов висновку, що вони розвинулись одні від інших: за Ламарком, один вид еволюціонує в інший через розвиток ознак, вигідніших для пристосування в природному середовищі. Використані Марксом назви «класи» та «формації» щодо суспільства також озвучують внутрішню, глибинну тяглість теорії до кращих розробок систематизації та розвитку живої і неживої природи. Ним наукова, матеріалістична діалектика природи була перенесена на діалектику суспільства. Значно пізніше (1888 р.) Енгельс скаже, що думка про визволення пролетаріату,

«від усякої експлуатації, гноблення, класового поділу і класової боротьби» «повинна для історії мати таке ж саме значення, як для біології мала теорія Дарвіна» [1, с. 351]. Саме так висловився Енгельс, а переінакшення його думки щодо порівняння марксистської та дарвінівської теорій, до якого завжди вдаються, є поправкою марксизму з бажанням подальшої його систематизації, у якій класова боротьба займе історично належне місце¹. Як зазначено, у класиків марксизму багато є висловлювань, у яких вони як історію у цілому, так і власну теорію редукують до історії класової боротьби і світового значення класової боротьби. Отже, якимсь дивним, невідміченим в історіографії марксизму чином, саме класова боротьба, а точніше боротьба пролетаріату, асоціюються з діалектикою розвитку у цілому. Підтвердження тому знаходимо у відомому листі Маркса до близького товариша і члена Союзу комуністів Й. Вейдемеєра від 5 березня 1852 р., де принципово підкреслюється: «Стосовно мене, то мені не належить ні та заслуга, що я відкрив існування класів у сучасному суспільстві, ні та що я відкрив їхню боротьбу між собою. Буржуазні історики задовго до мене виклали історичний розвиток цієї боротьби класів, а буржуазні економісти – економічну анатомію класів. Те, що я зробив нового, полягало в доведенні наступного: 1) що існування класів пов'язане лише з певними історичними фазами розвитку виробництва; 2) що класова боротьба необхідно веде до диктатури пролетаріату; 3) що ця диктатура сама складає лише перехід до знищення усяких класів і до суспільства без класів» [14, с. 424-427].

Як бачимо, тут прямо йде мова про ту Марксову періодизацію історії, яка подана ще в 1844 р. в «Економічно-філософських рукописах»: 1) докласове суспільство; 2) класове суспільство, яке завершується диктатурою пролетаріату; 3) безкласове суспільство. Причому, оскільки формаційна періодизація за висновками більшості сучасних вчених – і прихильників, і

---

¹ На протязі майже 40 років ми висували на перший план класову боротьбу як безпосередню рушійну силу історії, і особливо класову боротьбу між буржуазією та пролетаріатом як могутній важіль сучасного соціального перевороту; тому ми ніяк не можемо йти разом з людьми, котрі цю класову боротьбу намагаються викреслити із руху» [13, с. 175].

критиків Маркса – так і залишилась Марксом та марксистами не уповні допрацьованою (П. П. Толочко, Ю. В. Павленко), у всякому разі дещо проблемною (а якщо точніше, вона була тільки «підсобною» у Марксовому вченні, бо саме значення класової боротьби для марксистів було системним у розумінні історичного розвитку), то варто уважніше придивитись до цієї трьохчленної марксистської періодизації. В. І. Ульянов писав в 1913 г.: “Головне в ученні Маркса це – вияснення всесвітньо-історичної ролі пролетаріату як творця соціалістичного суспільства” [6, с. 1].

Тепер значно легше шукати витoki марксового розуміння періодизації історії і його ж розуміння закономірностей історичного розвитку. Історик професор Роман Шпорлюк з посиланням на різних відомих дослідників творчості Маркса пише, що вперше той згадує пролетарський клас у роботі «До критики гегелівської філософії права. Вступ» (1844 р.), вважаючи що цей клас має діяти як визвольна суспільна сила [21, с.49-68].

Ще на початковому етапі формування своїх філософських і політичних поглядів Маркс твердив, що його критика сучасного суспільства була не результатом філософських узагальнень та міркувань, а навпаки — продуктом безпосередніх спостережень реального життя (про це він сам писав у приватному листуванні). Ця критика не потребувала відповідної філософської чи будь-якої іншої надбудови, вона була логічним результатом його власних спостережень повсякденного життя, мала суто емпіричний характер [9, с. 350].

Такі спостереження Маркса, безумовно, винесені з дитинства. Ще тоді, без сумнівів, Маркс звертає увагу на гноблених, вважає можливими такі зміни, що приведуть до світлого майбутнього, до ліквідації гноблення та несправедливості. Безумовно, з усвідомлення себе у навколишньому світі Маркс, ще будучи дитиною, найперше відчув несправедливе ставлення до євреїв, суспільне відчуження до них. Відношення Маркса до пролетаріату як до месіанського суспільного класу повністю співпадає з тим, як розумілося європейськими євреями єврейство в історії: 1) це пригноблений прошарок суспільства, що має надзвичайну значиму попередню історію, його вибраність

історична (божественна); 2) у цій передній історії криється велика сила поступу та невідворотність майбутнього: гнобителі надають гнобленим історичні козири та безумовні преференції до визволення, бо така доля-заповіт з Богом, або закономірність розвитку; 3) цей прошарок суспільства має право під час визвольних змагань на насилля, зайняття чужого, бо так звершиться істинне, невідворотне велике майбутнє.

Відомо, що батько Карла Маркса – Гиршель (Генріх) Леві Маркс, потомок трірських родовитих рабинів, коли хлопчику було 6 років, прийняв разом із сім'єю протестантизм аби не позбутися звання судового радника. Це насилля над особистістю у дорослому віці Карл не захоче заперечити протестом повернення до віри предків, бо знайде сублімації єврейства численні виправдання, що відомо і зрозуміло, у своїй теорії. Але сублімація єврейства ніколи не буває у євреїв-особистостей повною, бо єврейство не може бути особистісним явищем, – в результаті маємо продуценти космополітизму, месіанства перенесеного на інші суспільні якості, приклади щирої допомоги з боку євреїв гнобленим та ін. В сучасному «Коментарі до єврейського Нового Заповіту» читаємо: «Єврей-християнин може сказати: «Я називаю себе християнином, так як я увірував в Ісуса Христа, мого Спасителя і мого Господа, і я повинен бути вірним найперше йому та його Церкві..., тим не менше я народився євреєм, і помру євреєм...» [18, с.364].

Було б невірним щодо наукового дослідження не назвати тут ім'я одного з перших німецьких соціалістів – Мойсея Гесса (1812-1875), засновника вульгарного комунізму та соціалізму, критикованого Марксом, власного та енгельсового вчителя. Маркс мав з Гессом спільні проекти під час праці у кельнській «Рейнській газеті», називав його другом і «багатолітнім союзником» (з листа Маркса вдові Гесса, квітень 1875 р.), про Енгельса після зустрічі з ним він пише Ауербаху: «...залишив мене зверхревностним комуністом». Гесс був лідером руху «істинний соціалізм», що являв собою *синтез ідей* німецького ідеалізму, французького утопічного соціалізму і етики Л. Феєрбаха. У своїй першій книжці «Священна історія людства, написана юним послідовником

Спінози» (1837 р.) Гесс вже намагався поєднати гегелівську тріаду розвитку суспільства з пантеїстичними уявленнями про Бога, запозиченими у Баруха Спінози. Але ж що означає Бог саме для Гесса? Звернемося до необхідних нам аналогій з Марксом, що дозволяють висвітити тему: «Наша релігія (іудаїзм), – пише Гесс у виданій в 1862 р. книжці, – має своєю висхідною точкою ентузіазм раси, яка з моменту своєї появи на авансцені історії передбачала кінцеву мету людства, і якій було дане передчуття месіанського часу... Наш Бог, не що інше, як людська раса, об'єднана любов'ю. Шлях до досягнення такої єдності – соціалістична революція, у якій десятки мільйонів будуть замучені та знищені» (Гесс М. Рим и Иерусалим, Тель-Авив, 1979). «Коли марксисты, – писав відомий російський філософ О. С. Панарін (1940-2003), – протиставляли буржуазну формальну логіку великій пролетарській діалектиці, то, можливо, тільки батьки-засновники вчення усвідомлювали, що джерела такого протиставлення висхідні до драми стародавнього Ізраїлю» [20, с. 81].

Історія показала, що як претензії євреїв на вибраність у всьому світі загалом (що, певно, має аналогії у нацизмі), так і претензії на особливу місію пролетарів з обов'язковою їх диктатурою не виправдались у тих країнах світу, які розвивались системно, без знищення попередніх матеріальних та духовних досягнень. У світовій історії робітничий клас грав не меншу, і не більшу, роль у зміні типів експлуатації, ніж інші гноблені класи. Якщо ж вважати за потрібне все таки говорити про системну роль якогось суспільного класу у зміні типу самовідтворення життя на протязі історичного розвитку загалом, чи просто зміни типу експлуатації, а також про роль у виникненні іншого, ніж у минулі тисячоліття способу експлуатації ресурсів у цілому, то таким класом треба назвати вчених. Хоча вони і не ходять натовпом на роботу, не читають колективно заданих текстів, отже, їх важко організувати на революцію, проте створюють у посталому суспільстві валову частку прибутку, часто залишаючись найменш захищеними у соціальному вимірі, навіть за Марксом експлуатованими з відчуженням необхідного продукту.² Але з вказаної

---

² «...користування неоплаченою працею інших людей...», - просто й зрозуміло писав В. Ульянов [7, с. 41-42].

причини їхнє становище марксистів та вчених-марксистів, що мусли б розвивати вчення, менш за все цікавить. Дивно, що вчені – історики, соціологи та ін. – так наполегливо не бачать своєї ролі в історії, щораз повертаючись до теорії про роль колишнього гегемона-пролетаря. Доповнимо, що відомий російський вчений С. П. Капіца в останніх своїх працях поділяв історію на дві частини – до демографічної революції, основа якої інтелектуально-індустріальна складова відтворення соціального життя, та після [4, с. 11 та ін.].

А тепер у нашому дослідженні включимо зворотній відлік та перевірку доведення. Якщо якась нація чи клас є вибраними, то мусять бути народи та класи «недостойні» історії. Згідно з прямими (бо такі народи названі, проте для нас це не суттєво) спостереженнями фундаторів марксизму так воно і є. Енгельс розвинув гегелівський концепт про неісторичні народи в дусі революційного радикалізму, диференціюючи нації на «революційні» та «контрреволюційні». Він прямо порівнює у такій дилемі народи та класи: "В найближчій світовій війні з лиця землі щезнуть не тільки реакційні класи та династії, але й цілі реакційні народи. І це також буде прогресом» [22, с. 175-186]. Російський соціолог та політолог С. Г. Кара-Мурза пише: «За такої перспективи ці народи, природно, стають не просто пасивними у відношенні історії, вони, у відповідності з концепцією Енгельса, просто змушені бути контрреволюційними. І хоча таке їх відношення до революції, яка загрожує народам загибеллю, варто було б вважати зовсім розумним та виправданим та воно повинно визвати у *гуманістів* співчуття, Енгельс подібний сентименталізм відкидає» [2].

Далі Кара-Мурза зауважує, що не свобода чи справедливість займає головну позицію у марксизмі, а прогрес як приріст добробуту Заходу. І, нарешті, є вірним висновок вченого, що Енгельс при потребі відкидає класову риторику і представляє історію як «боротьбу народів», ввівши натуралістичне поняття «життєздатності» на рівні соціал-дарвінізму. Чи так вже й дивно, що Заходу така доктрина виявилася потрібною у якості застереження, а народам, що мусять бути знищені без застережень?

У підсвідомості Маркса, з огляду на його природні задатки, розуміє він це сам чи ні, проста людина, робітничий клас стає лише маніпулятивною технологією. Відкинемо етнічні пристрасті і зробимо висновок з наведених порівнянь щодо періодизації історії. Правий П. П. Толочко, що не може йти мова про універсальність формаційної періодизації у зв'язку з реаліями історичних трансформацій. Крім того, універсалізм у марксизмі зліквідований світоглядними установками класиків цього вчення.

Марксизм та марксистська періодизація як футурологія найбільше цікавлять сучасних політиків та управлінців в період економічних криз. Так 20 лютого 2009 року у Колумбійському університеті (Центр «Капіталізм та суспільство», США) відбулася конференція «Emerging from the Financial Crisis» за участю провідних аналітиків, економістів та фінансистів з проблемних питань розвитку в умовах економічної кризи. Там розгорілася дискусія про можливість «полівінь» за Марксом, особливо коли за прогнозами збанкрутують світові банки і відбудеться їх націоналізація, а потім перехід до комунізму. Така дискусія свідчить про відсутність солідних розробок з соціології щодо системності суспільних трансформацій. Закордонні вчені забули, що неодмінним елементом розвитку за Марксом є «звільнення праці» і знищення приватної власності, конкуренції. Історичне «звільнення праці» суперечить реаліям необхідності збільшення продуктивності праці для перемоги нового суспільного ладу за вченням тих самих марксистів, тому без насилля, самочинний та поступовий перехід до комунізму навіть в умовах кризи в розвинених країнах ринкової економіки неможливий. Сам Маркс, характеризуючи свою концепцію як «матеріалістичне розуміння історії», акцентував увагу на тому, що ключем до розуміння ходи історії є виробнича діяльність, її історична розвиненість. Отже, він очікував, що пролетарська революція, яка буде знаменувати настання третього етапу всесвітнього історичного розвитку, пройде, найперше, у розвинених країнах Західної Європи. Лише деякі країни (Великобританія, США) змогли б таку революцію провести не насильницьким шляхом. Хоча Маркс і допускав, що в Росії як

виняток каталізатором перемін може бути традиційна селянська община, проте суть незмінна – саме індустріальні країни найбільш готові у сенсі історико-матеріалістичного розвитку до революції. Але так не трапилось. Одна з версій – капіталісти врахували досвід Росії. Але тоді зникає системність та достовірність істмату як науки. Так воно і є, бо причина того в іншому. Справа в тому, що у розвинених країнах, що пройшли певну стадію демографічного переходу, пов'язаного з промисловою революцією чи/та індустріалізацією, зникає демоекономічний потенціал пролетарських революцій. Недолік Маркса не у тому, що він занадто матеріалістично-економічний, а в тому, що він не міг бути у достатній мірі таким, особливо історично-матеріалістичним. Він не міг знати більш загальні закони, ніж ті, що слідували із знань про ідеалізований гуманістами прогресивний розвиток суспільства, а саме ті, що виявляються у результаті нових досягнень технологій та матеріального виробництва, вивчення демоекономічних трансформацій з найдавніших часів (О. Є. Кислий, С. П. Капіца). Для нього пролетарі залишились романтичними борцями за майбутнє усього людства (читай: майбутнє лише західноєвропейських країн), а не реальним демоекономічним, плинним в історичній своїй значимості прошарком, котрий буде змінено іншим, таким, що відіграє ще більш значну роль у суспільному виробництві разом з принципово новим відношенням до ресурсів та їх експлуатації. Розуміючи експлуатацію найбільш широко, ми мусимо погодитись з її історичністю доти, доки існує суспільство [4, с. 55]. Суспільство виникло разом з необхідністю змагання у формі соціальної експлуатації, і її зникнення буде означати зникнення суспільства. Перша логічна помилка марксово-енгельсової системи історичної періодизації була в тому, що вони умовно та гіпотетично виокремили етап первісного комунізму, безкласового суспільства, начебто без експлуатації. Проте, прийнявши до уваги тільки класи, породжені майновою нерівністю, що стала до потреби при зародженні державного управління суспільством, вони з логіки необхідного дослідження усякої експлуатації виключили більшу частинну людської історії. Якщо то «клас» у визначенні системному, то чому у систематизації і

періодизації історії він не об'єднує тотожні сутності від начала історії? Якщо то випадкова назва, то тоді мусили б знайти іншу логіку і термін. За нашою думкою, назву «клас» маємо залишити для дослідження періодизації усього людського суспільства [3, с. 261-271]. Так у Маркса трапилось тому, що його періодизація історії ідеологічно спрямована, вона прив'язана до ідеї «визволення праці» місіонерським «класом» пролетарів. Формаційна марксистська періодизація також стала заручником ідеї поділу суспільства на класи, довелося під цю ідею вводити вузьку діалектику зміни класів, що не є таксономічним рядом у розвитку усього суспільства. Як же бути з експлуатацією, що наче б то заважає продуктивній праці безпосереднього виробника матеріальних благ? Адже саме так у матеріалістів-системників мусить стояти питання з позицій марксистської політекономії – замість прокламації революційного «визволення праці» пролетарів без наукових розробок конкретних чинників, що будуть знаменувати шлях до більш високої продуктивності праці за нового суспільного ладу. Проблема, звісно, не в експлуатації самій по собі у вигляді відчуження додаткового продукту. Експлуатація має історичні не класово значимі форми, а демоекономічно значимі форми. Тільки історично сучасні, виправдані та адекватні даному етапу розвитку виробничих сил форми експлуатації під час організації суспільного виробництва можуть бути виправдані та дати стабільний результат, дійсно вищу продуктивність праці, а не вищий рівень потогону, чи «більшу кількість» (sic! – ось як легко було одним терміном погодити марксизм і рабовласницьку експлуатацію в СРСР) «продукції за одиницю виробничого часу». Усі інші, «минулі» форми експлуатації до яких би високих технічних результатів, індустріалізації та ін. вони не привели, дадуть в решті-решт від'ємний результат.

Як же з урахуванням формаційної періодизації розуміти період існування СРСР? Хоча Маркс неодноразово підкреслював, що не має намірів писати «рецепти для кухні майбутнього», проте прогнози довелося робити, бо без них зникла цінність вчення. Виходячи з тих модельних допусків, які Марксом були

закладені у його періодизацію історії, розуміння її ходи, ним були спродуковані помилки розуміння майбутнього, а тим більше помилки були зроблені його наступниками спочатку у революційному запалі, а потім в умовах захисту завойованого. «Між капіталістичним суспільством та комуністичним, – прогнозував Маркс, – лежить період революційного перетворення першого у друге. Цьому періоду відповідний і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як революційною диктатурою пролетаріату» [11, с. 9-32]. Ми вже знаємо, що ніякої диктатури пролетаріату саме в тих країнах, де вона мусила очікувано бути згідно вчення, не було. Була найжорсткіша диктатура в СРСР, спрямована у найбільшій мірі проти самих же трударів та експлуатованих, бо Маркс всупереч своєму вченню все ж зауважив, що на основі російської селянської общини можна буде побудувати соціалізм. І якщо в країнах розвиненої ринкової економіки вдалося побудувати соціалізм з «людським обличчям», то пролетарська диктатура в СРСР стала умовою повернення до жорстокої експлуатації минулого – однозначно рабського та феодального типу (у роботі «Про державу» В. Ульянов написав, що феодалізм в Росії нічим не відрізнявся від рабовласництва). Прикриттям же цієї експлуатації стало вчення про «класове» суспільство, яке допускало історичний етап побудови «безкласового» суспільства. Демоекономічні здобутки мільйонів людей, услід за хибною логікою філософів, соціологів майбутнього, періодизаторів історії, були викреслені з потенціалу націй – росіян, українців, євреїв, німців та ін. Ми показуємо тут уважному читачу, що не говоримо про мільйонні людські жертви «кухні» знавців рецептів майбутнього. Ми говоримо тільки про той демоекономічний потенціал, що допустимо витрачається в таких масштабах лише в умовах дикої природи (але тоді це не демоекономічний потенціал), або в умовах світової війни епохи самовідтворення народонаселення з розширеним кількісним приростом населення. Відмова від капіталістичного напрямку розвитку, від конкуренції з кращими зразками світового виробництва в СРСР фактично підтвердила висновок Маркса про неісторичність східних слов'ян.

В Росії не тільки з виникненням ринкових відносин та зачатків капіталізму, але й раніше, йшла гостра боротьба старого типу відтворення життя та нового. Кращими людьми країни після ряду європейських буржуазних революцій вона сприймалася як боротьба передових сил за свободу, рівність, подолання пережитків кріпосництва, причому було зрозуміло, що нові тенденції, закономірно виникаючи не на пустому місці, щоразу надовго були переможені реакцією. Боротьба загострилася в кінці XIX – на початку XX ст., коли виріс додатково рівень капіталістичної експлуатації у цілому. Тепер ідеї марксизму для багатьох виглядали не просто як передові, а такі, що несуть потенційну свободу подібно до минулих революцій в Західній Європі, і навіть більше – знищення усякої неправди, настання ери комунізму, подібно до первісного комунізму, коли не буде експлуатації і відчуження експлуататорами чи експлуаторською державою додаткового продукту. Перша світова війна до межі загострила протиріччя, країна могла перестати існувати і значна її частина могла піти західним шляхом. Проте можливості екстенсивного розвитку на теренах Росії ще не було вичерпано. Тому найбільш передові, найбільш демократичні ідеї стають підпорядковані рівню розвитку базису у цілому, стану ресурсів та економіки. У цій ситуації Ульянов, та керована ним пролетарська партія РСДРП під гаслами марксизму спасає від остаточного краху і продовжує в іншому «класовому»³ оформленні стару систему експлуатації, що базувалася на рабсько-феодальних відносинах. Західні та релігійні російські філософи потім скажуть, що було порушено духовні засади розвитку, бо переміг матеріалізм, індустріалізація, колективізація як приклади бездуховності. Для нас є безумовним: 1) на коротких проміжках часу історичний час може бути затриманий (умовно) у своїх трансформаціях; 2) розвиток будь яких найновіших технологій, отриманий за рахунок старого, минулого для

---

³ «А що є класи взагалі? Це те, що дозволяє одній частині суспільства привласнювати собі працю іншої» [8, с. 310].

передових країн-сусідів рівня експлуатації ресурсів не є визначальним для майбутніх трансформацій, як правило з приходом можливості нового рівня експлуатації він не буде використаний, і набуті продуктивні сили пропадають марно.

Висновки. І ось ми опиняємося в ситуації, коли поняття суспільно-економічної формації (системне, широко і успішно використовуване, хоча, з іншого боку й нищівно критиковане різними дослідниками) можна розглядати як дотичне до теорії класів. Така ситуація, загалом, не дивна. У науці найкращі досягнення зроблені не як спеціальні розробки, а як дотичні, такі, що слідували за іншими, що здавались спочатку більш вагомими. Загалом формаційна теорія з точки зору системності історії з моменту становлення людського суспільства до його завершальних трансформацій не допрацьована. Сучасні новітні дані про хід історії дозволяють виробити інші моделі періодизації історії на основі діалектики більш загальних перемін, ніж врахованих марксизмом. Як критикам Марксової періодизації, так і, очікуємо, майбутнім її розробникам треба пам'ятати, що будь-яка періодизація історії є лише моделлю, схемою, що можуть використовуватись фахівцями-істориками, а не самою історією. Тому, якщо тільки немає мети знищити політичного противника, немає й сенсу історикам-науковцям «критикувати» опонентів до повного знищення їхньої думки.

Джерела та література

1. Енгельс Фрідріх. Передмова до англійського видання «Маніфесту Комуністичної партії» 1888 року / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. : Твори. – Київ: Вид-во політичної літератури України, 1964. – С. 351.
2. Кара-Мурза С. Г. Маркс против русской революции, 2008 / С. Г. Кара-Мурза // Электронный ресурс : <http://www.e-reading-lib.org/book.php?book=145404>].

3. Кислий Олександр. Демографічний вимір історії / О. Кислий. – К. : Арістей, 2005. – 238 с.
4. Кислый Александр. Система начал, трансформаций и завершения истории. Аннигиляция человека, истории, культуры /А. Кислый. – К. : Скиф, 2013. – 370 с.
5. Ленин В. И. Вульгарный социализм и народничество, воскрешаемые социалистами-революционерами / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 7. – С. 41–42.
6. Ленин В. И. Исторические судьбы учения Карла Маркса / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 23. – С. 1–4.
7. Ленин В. И. Три источника и три составных части марксизма / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 23. – С. 40–48.
8. Ленин В. И. Задачи союзов молодежи (Речь на III Всерос. съезде Рос. Ком. Союза Молодежи 2 окт. 1920 г.) / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 41. – С. 298–318.
9. Маркс К. Письма из «Deutsch – Französische Jahrbücher». Маркс Руге / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. — Т. 1. — С. 350.
10. Маркс К. Британское владычество в Индии / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 9. – С. 130–136.
11. Маркс К. Критика Готской программы / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 19. – С. 9–32.
12. Маркс К. Капитал: Т. 1. – М. : Политиздат, 1960. – 907 с.
13. Маркс К., Энгельс Ф. Циркулярное письмо Л. Бебелю, В. Либкнехту и др. / К. Маркс, Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 19. – С. 161–175.
14. Маркс К., Энгельс Ф. Письма / Маркс К., Энгельс Ф. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 28. – 796 с.
15. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1977. – 63 с.

16. Павленко Юрій. Історія світової цивілізації / Ю. Павленко. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.
17. Павленко Ю. В. Концепція рабовласницької формації: виникнення, криза та сучасний стан / Ю. В. Павленко // Археологія. – № 4. – 1990. – С. 125-137.
18. Стерн Девид. Коментарий к еврейскому Новому Завету / Д. Стерн. – М. : Силоам, 2004. – 1158 с.
19. Толочко П. П. Археология и древняя история (В защиту исторического марксизма) / П. П. Толочко. – К. : Академперіодика, 2007. – 104 с.
20. Философия истории: Учебное пособие / Под ред. проф. А. С. Панарина. – М. : Гардарики, 1999. – 432 с.
21. Шпорлюк Роман. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Р. Шпорлюк. – К., 1998. – 480 с.
22. Энгельс Ф. Борьба в Венгрии / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 6. – С. 175–186.

Автор исследует марксистскую концепцию периодизации истории как одну из наиболее используемых и системных. Показывает потребность её рассмотрения не апологетически и не сокрушительно критически, а в рамках поиска возможных концептов для её усовершенствования. Среди главных направляющих статьи – тезисы о том, что понятие общественно-экономической формации можно рассматривать как косвенное по отношению к теории классов и что современные новейшие данные о ходе истории позволяют выработать другие модели периодизации истории на основе диалектики более общих перемен, чем те, которые учитывает марксизм.

Ключевые слова: формационная периодизация, историческая периодизация, классы.

The author examines the marxist concept of periodization of history as one of the most common and systematic. Shows the need to considerate this concept not apologetically or devastatingly critically, but to research in the search of possible concepts for its improvement. Among the main conclusions of the article - the thesis that the concept of social and economic structures (orders) can be considered indirectly to the theory of classes, and the latest data on the course of history allow to develop other models of historical periodization based on dialectics broader changes than those who considers marxism.

Key words: formational periodization, historical periodization, classes.